

HELVIJI U ANTIČKOM JADERU I LIBURNIJI

IVO FADIĆ

Arheološki muzej Zadar

UDK: 904:930.27(497.5) Zadar

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 1. III. 1994.

Obiteljsko ime Helvius prošireno je diljem Rimskoga Carstva, ali je u sjevernoj Italiji i južnoj Galiji izrazito prisutno. U ranom principatu, za razliku od ostaloga dijela rimske provincije Dalmacije, osobito je zapaženo u Liburniji, odnosno u antičkom Zadru - Jaderu. To je i bio povod da se u ovom radu, kroz epigrafičko-onomastičku analizu obradi 8 spomenika s prostora Liburnije s tim gentilicijem (5 iz Jadera). Od tog broja 6 je natpisa iz ranog (Jader i Burnum), a dva iz kasnog principata (Asseria - Podgrade kod Benkovca). Na tim natpisima na kojima je ustanovljeno 17 osoba s 4 obiteljska imena (11 Helvija, 3 Petronija, 2 Arenija i 1 Titijen), obavljena je analiza spola, kao i rodbinskih i drugih odnosa kod komemoriranih osoba. Uz obradu gentilicija, kognomina i imenskih formula, utvrđena je, koliko su to natpisi dozvoljavali, i etnička i socijalna struktura pokojnika i dedikanata.

U antičkom Zadru (Jaderu) uz mnoga gentilna imena, kao što su na primjer *Julius*, *Petronius*, *Cornelius* i mnoga druga,¹ javlja se i obiteljsko ime *Helvius*.² Taj gentilicij je u ranom principatu, u rimskoj provinciji Dalmaciji, najbrojniji upravo na prostorima Liburnije, odnosno, posebice u Jaderu. Stoga, u kontekstu sagledavanja antičkog stanovništva na ovim prostorima, to obiteljsko ime zaslužuje posebnu pozornost i zasebnu znanstvenu obradu.

Kao prvo, potrebno je istaći da se izvan prostora Liburnije ovaj nomen javlja u Saloni na samo jednom spomeniku iz ranog principata i na samo dva

---

1 U ostalim brojnim obiteljskim imenima antičkog Jadera vidi kod: B. NEDVED, Stanovništvo Zadra od 1. do 3. st., *Diadora* 14, Zadar, 1992., 109-258 (u daljnjem tekstu: Stanovništvo).

2 Ovaj gentilicij se javlja kao HELVIUS, ali i u skraćenom obliku kao ELVIUS; G. ALFÖLDY, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969., 89 (u daljnjem tekstu: Die Personennamen).

natpisa iz kasnog principata. Prvi je jedan fragmentirani spomenik na kojem je donešeno ime - *Titus Helvius*, vjerojatno vojnika neke legije */mill(es).../*.³ Na druga dva spomenika iz Salone, koji potječu iz kasnog principata, donešena su imena dviju žena - *Helvia Felicula* i *Helvia Maronia*.⁴ *Helvius Sabinus* je osoba čije je ime nađeno na natpisu kamenog spomenika nedaleko Salone, u Kaštel-Sućurcu, a potječe također iz kasnog principata.⁵ Uz spomenute salonitanske primjere pojave Helvija, na širem prostoru provincije Dalmacije, u ranom principatu to obiteljsko ime se susreće i u antičkom Tiliriju. Naime, tu je pronađen natpis s imenom vojnika VII. legije */C(laudia) p(ia) f(idelis)/ - C(aius) Helvius C(ai) f(ilius) Macer*.⁶

Osim navedenih natpisa sa spomenom gentilnog imena *Helvius*, na prostoru rimske provincije Dalmacije, ako se izuzme Liburnija, nemamo drugih spoznaja o prisutnosti još neke osobe s tim nomenom. Zanimljivo je, međutim, primijetiti da je u Herkulanumu (*Herculaneum*) sačuvan jedan spomenik s imenom jednog Helvija, inače podrijetlom Solinjanina - *C(aius) Helvius Lepidus Salonitanus*.⁷ Međutim, čak ako bi se i ovaj daleki natpis prihvatio kao spomenik Helvija s ovih prostora, on ne remeti spomenutu veću prisutnost ovog nomena u Liburniji i antičkom Jaderu naspram ostalih dijelova provincije Dalmacije. /vidi prilog 1./

***

Epigrafička analiza

Na prostorima antičke Liburnije utvrđeno je 8 kamenih spomenika koji u svom natpisu sadrže nomen *Helvius*. Od tih 8 spomenika 4 potječu upravo iz Jadera, antičkog Zadra. Peti je pronađen na prostoru koji po svemu gravitira ovom gradu, u Luci na Dugom otoku. Izvan prostora zadarskog agera ustanovljena su tri natpisa s imenom *Helvius*. Jedan je otkriven kod današnjih Ivoševaca, na forumu antičkog Burnuma (Šuplja Crkva), u vojničkom logoru

---

3 CIL 3, 8744.

4 CIL 3, 9120, 6556 (8658).

5 CIL 3, 9160.

6 CIL 3, 2713.

7 CIL 16, 11.

na rijeci Krki, a druga dva potječu iz Bukovića nedaleko antičke Aserije (Podgrađe kod Benkovca). /vidi prilog 1./

Prvi zadarski spomenik veoma je interesantnog i jedinstvenog oblika. Radi se naime o »dvojnog« nadgrobnom spomeniku - stela/liburnski cipus, kojega za života podiže *Helvia Veneria*.⁸ Dakle, ona je i dedikant i pokojnik, ali komemorirana osoba je i njezin muž *Quintus Petronius Capito*, kao i *Quintus Petronius Aphrodisius*. On je očito oslobođenik, odnosno šticećenik, s posebnim statusom u obitelji *Petronius*. Uz to, *Helvia Veneria* je taj isti spomenik za života dala napraviti i za oslobođenike i oslobođenice, kao i za njihove nasljednike (...*libertis libertabusque posterisque eorum*) /1/.

Drugi natpis iz antičkog Zadra, na kojem se spominje nomen *Helvius*, spomenik je javnoga karaktera.⁹ Na tom spomeniku pokojnik je edil *Caius Arrenus Maximus* iz Tromentinskog tribusa, odlikovan od gradskog vijeća, te dobija kip (*honoratus ab ordine Jadestino*). On je arbitražu i brigu (*arbitratus et cura*) oko izgradnje svog spomenika oporučno (*testamento fieri iussit*) prepustio svojim oslobođenicima.¹⁰ To su *Publius Helvius Corinthus* i *Arrenus Dionisius*. Dakle, drugi oslobođenik je, za razliku od *Publija Helvija*, preuzeo i gentilicij svoga patrona, šticećenika Gaja Arena Maksima sina Gajejov /2/.

I idući spomenik, koji je ustanovljen u crkvi sv. Mihovila u Zadru, sepulkralnog je karaktera.¹¹ Podignut je Titu Helvijiu Marinu iz tribusa *Scaptia*, možda rodnom iz Altinuma, ili je tu obnašao municipalnu magistraturu III vira. S druge strane postoje mišljenja da je vjerojatno tu službu obnašao u Zadru.¹² Spomenik mu podiže njegov sin *Titus (H)elvius Salinator*, centurion VII. legije, s posebnom naznakom da na njega ne polažu pravo nasljednici (*hoc monumentum heredem non sequetur*) /3/.

---

8 CIL 3, 2950; M. SUIĆ, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981., 175, bilj. 113 (u daljnjem tekstu: Zadar); ISTI, Liburnski nadgrobni spomenik, VAHD, 53, Split, 1950.-51., 97 (u daljnjem tekstu: Liburnski spomenik); I. FADIĆ, Liburnski nadgrobni spomenici (liburnski cipusi) osobitih svojstava, *Diadora* 14, Zadar, 1992., kat. br. 7 (u daljnjem tekstu: Liburnski nadgrobni spomenici); B. NEDVED, Stanovništvo, kat. br. 37.

9 CIL 3, 2919 (9986); M. SUIĆ, Zadar, 174; B. NEDVED, Stanovništvo, kat. br. 12.

10 ...*testamento fieri iussit arbitratus et cura Publio Helvio Corinthi et Arren Dionysi*.

11 CIL 3, 2914; J. J. WILKES, *Dalmatia*, London 1969, 313, B. NEDVED, Stanovništvo, kat. br. 8.

12 M. SUIĆ, Zadar, 166, bilj. 13, pretpostavlja da je *Helvius Marinus* bio III vira u Zadru, a da je rodnom iz Altinuma. Međutim, vjerojatnije je da je bio III vira u Altinumu i da se doselio u Zadar, u Liburniju, gdje mu je i sin boravio kao centurion VII. legije.

Sljedeći zadarski spomenik donosi također gentilno ime *Helvius* i potvrđuje još jednu vezu obitelji *Helvius* i *Petronius*.¹³ Njega podiže *Marcus Helvius Cresces* svojoj supruzi. Ona je *Petronia Januararia* /4/.¹⁴ Dakle, i u ovom slučaju se radi o nadgrobnom spomeniku, kao i u slučaju jednog malo udaljenijeg sepulkralnog spomenika koji potječe iz Luke na Dugom otoku. Njega podiže *Publius Titienus Nepos*, a pokojnik je njegova žena *Helvia Saturnina*.¹⁵ Mada ovom spomeniku nije sačuvan gornji dio, može se kazati da je on čudnog oblika. Radi se, naime, o kombinaciji urne i liburnskog cipusa. Na cilindričnom tijelu, koje je ukrašeno s donjom i gornjom profilacijom, nalazi se spomenuti natpis. Na gornjem dijelu tijela je konusno udubljenje za pohranu pepela spaljenoga pokojnika, a taj prostor je, po svemu sudeći, bio pokriven teškom kalotom /5/.¹⁶

Izvan šireg areala zadarskog agera, ali na prostoru Liburnije, kako je već spomenuto, ustanovljena su još tri natpisa s obiteljskim imenom *Helvius*. Jedan od njih je pronađen na forumu antičkog Burnuma (nedaleko Ivoševaca). Taj spomenik je votivnog karaktera, a podiže ga *Caius Helvius Maximinus*. Podignut je *ex viso* Jupiteru - *Iovi Optimo* /6/.¹⁷ Naredna dva epigrafička teksta sa spomenutim gentilicijem dolaze iz Bukovića nedaleko antičke Aserije (Podgrađe kod Benkovca). Oba su mlađeg datuma - kasni principat (o čemu kasnije) - i sepulkralne su namjene. Jedan, *in memoriam patri*, podiže sin (*H*)*elvius Felix* /7/.¹⁸ Pokopani otac je također (*H*)*elvius Felix*. S obizrom da

---

13 Spomenik sve do danas nije bio publiciran. U radu B. NEDVED (Stanovništvo) objavljen je pod brojem 110, a u knjizi inventara Arheološkog muzeja u Zadru, zaveden je pod brojem 264.

14 Kognomen IANUARIUS veoma je rasprostranjen u provinciji Dalmaciji, ali isključivo u kasnom principatu; Vidi: G. ALFÖLDY, *Die Personennamen*, 220.

15 CIL 3, 3112; F. BULIĆ, Prinosak poznavanju starina rimske Liburnije, 1, Otoci Liburnije, *Bull. dalm.* 9, 1886, 42; Ć. IVEKOVIĆ, Dugi otok i Kornat, Arheološko historički prikaz, *Radovi JAZU*, 235, Zagreb, 1928., 267; B. FINKA, *Luka u svojim počecima*, župa Luka na Dugom otoku, O 100. obljetnici obnove župske crkve sv. Stjepana Prvomučenika, Zagreb, 1988., 5; B. NEDVED, Stanovništvo, kat. br. 167; Spomenik je pronađen u Luci 1880. godine prilikom poljskih radova. Nadbiskup Maupas poklonio ga je Arheološkom muzeju u Zadru (inv. br. 13, 217), nakon što je u crkvi u Luci služio za pohranu svete vode.

16 Indicije za pohranjivanje posmrtnih ostataka spaljenog pokojnika ispod kalote liburnskog cipusa pružaju i drugi nadgrobni spomenici; Usporedi: I. FADIĆ, Krčka skupina liburnskih nadgrobni spomenika, tzv. liburnskih cipusa - prilog klasifikaciji, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 13, *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i Hrvatskom Primorju*, Zagreb, 1989., 55, sl. 7, 8 (u daljnjem tekstu Krčka skupina); ISTI, Aserijatska skupina liburnskih nadgrobni spomenika, tzv. liburnskih cipusa, *Diadora*, 12, Zadar, 1990., kat. br. 49 (u daljnjem tekstu: Aserijatska skupina).

17 CIL 3, 2821.

18 *ILJug*, 865; M. SUIĆ, Neobjavljeni rimski natpisi iz sjeverne Dalmacije, *VAHD*, 54, Split, 1952., 210, br. 17.

je drugi nadgrobnni spomenik iz Bukovića nedaleko Aserije oštećen i fragmentaran, s većom sigurnošću se može kazati da je i na njemu komemorirana osoba također neka *Helvia* /8/.¹⁹ Dedikant je muškarac ....*Felix*²⁰ Moguće je da se radi o Helviju Feliksu, jednoj od osoba s prethodno spomenutog spomenika /7/. To bi mogao biti *Helvius Felix* koji je podigao spomenik svome ocu, ili pokojni otac koji je za života pohranio svoju ženu.²¹

Daljnja epigrafska analiza 8 spomenika iz Zadra i Liburnije, koji u svom natpisu, uz ostala gentilna imena, sadrže i nomen *Helvius*, pokazuje nam da je na njima moguće ustanoviti 17 osoba.²² /vidi prilog 2., 7./ Od toga broja znatno su zastupljeniji muškarci. Registrirano je 13 muških osoba i svega 4 žene (više od 3 : 1). /vidi prilog 2./ Jednako tako žene su slabije zastupljene i kao dedikantice i pokojnice. Svega je na jednom spomeniku dedikant žena, ali spomenik za života podiže i sebi (*se viva fecit sibi et...*) /1/. Isključujući spomenuti spomenik kojega *Helvia* podiže i sama sebi, žena kao pokojnica zabilježena je na tri mjesta. S druge strane, muškarac podiže čak sedam spomenika, od čega je jedan votivni /6/, a kao pokojnik je ustanovljen u šest slučajeva. /vidi prilog 3./

Analizirajući rodbinske odnose unutar komemoriranih osoba, uočljivo je samo srodstvo unutar »nuclear family«: *uxor-viri*, *vir-uxori* i *filius-patri*. Dakle, svega tri relacije s dva srodstva iz uže obitelji, odnosno bračno srodstvo i srodstvo oca i sina. Relacija *uxor-viri* zastupljena je samo u jednom slučaju, *vir-uxori* u tri i *filius-patri* u dva slučaja /vidi prilog 4./. Ostale relacije kod komemoriranih osoba su *se viva fecit sibi et ...* /1/, zatim, na istom spomeniku, *suus liberis libertabusque posterisque eorum*, te oporučna arbitraža i briga oko podizanja spomenika /2/. /vidi prilog 5./

Nasuprot ovakvim analizama koje obuhvaćaju spol dedikanta i pokojnika, te rodbinske i druge relacije kod komemoriranih osoba, nužno je sagledati, u mjeri u kojoj nam to spomenici dozvoljavaju, i kakva je njihova etnička i socijalna struktura, odnosno kakav je njihov društveni položaj. U tu svrhu potreban je uvid u *cursus honorum*, kao i obrada imenskih formula i

19 CIL 3, 9945.

20 Može se pretpostaviti da je *Felix* muž *Helvije* i da ima isto gentilno ime - *HELVIUS*, što bi samo moglo potvrditi da su oboje oslobođenici iste osobe.

21 Skloniji sam mišljenju da se radi o starijem *Felixu*.

22 11 osoba je s nomenom *HELVIUS*, 3 osobe nose obiteljsko ime *PETRONIUS*, dva *ARRENIUS* i samo jedan *TITIENUS*.

analiza gentilnih imena i kognomena svih 17 osoba koje se javljaju na ovim spomenicima. Idući ovim redom može se zapaziti da je *cursus honorum* istaknut kod tri osobe. *Caius Arrenus Cai filius Maximus* obnašao je službu edila (*honoratus ab ordine iadestino*) /2/, dok je *Titus (H)elvius Marinus* bio III vir /3/. Na istom spomeniku je i njegov sin *Titus (H)elvius Salinator* centurion VII. legije.²³ *Caius Helvius Maximus*, koji je svoje ime upisao na žrtveniku u vojničkom logoru u Burnumu, a podigao ga je *ex viso* Jupiteru (*Iovi Optimo*), najvjerojatnije je obnašao neku vojničku službu.²⁴ Dakle, tri Helvija i jedan Arenus. Za sve četvero bi se moglo kazati da su podrijetlom Italici, posebno *Caius Arrenus Maximus* i *Titus (H)elvius Marinus* koji su upisani u Tromentinski tribus i tribus Scaptia, kao i *Titus (H)elvius Salinator* sin Marina. Otac *Titus Helvius Marinus* je, ili rodom iz Altinuma, ili je u Altinumu obnašao službu III vira.²⁵

S druge strane, po pitanju društvenog položaja komemoriranih osoba, imamo i nekoliko potvrda o oslobođencima ili libertinima. Na spomeniku kojeg podiže *Helvia Veneria* javlja se i *Quintus Petronius Aphrodisius* koji je oslobođenik. Na takav zaključak upućuje njegov kognomen, ali gentilno ime koje je preuzeo od svoga patrona (zaštitnika) ukazuje na to da je on uživao posebni status u obitelji Petronija.²⁶ Isti spomenik podignut je i drugim oslobođencima, oslobođenicama i njihovim nasljednicima, a taj njihov libertinski status je i izričito naglašen. Nadalje, spomenuti *Caius Arrenus Maximus* testamentom zadužuje dvije osobe za nadziranje i brigu kod podizanja njegovog spomenika. To su *Publius Helvius Corinthius* i *Arrenus Dionysius*. Sudeći po njihovim kognomenima, ali i po dvočlanoj imenskoj formuli Dionizija, dade se pretpostaviti da se radi o oslobođencima ili njihovim potomcima.²⁷ Ovo tim više, jer je *Dionysius* preuzeo i gentilno ime svoga patrona. Ako je suditi po kognomenu *Felix*, koje je inače prošireno po

---

23 Vidi bilj. 11, 12.

24 Na takvu pomisao nas prije svega upućuje mjesto nalaza (rimski vojni logor - *Burnum*), a i posveta na žrtveniku (Jupiteru - *Iovi Optimo*).

25 Vidi bilj. 12; uz navedene tribuse u kojima su oni upisani *C. Arrenus Maximus* ima i tročlanu imensku formulu s filijacijom (*Cai filius*), a tročlanu nomenklaturu s filijacijom ima i *Titus Elvius Salinator* (*Titi filius*) kojem je otac *Titus Helvius Marinus*.

26 Iako B. NEDVED pretpostavlja da se ovdje radi o sinu Helvije Venerije, smatram da bi to srodstvo bilo posebno naglašeno, kao što su precizno naglašene i ostale relacije s dedikanticom: *...viva fecit sibi et... viro suo et... et suis libertis libertabusque posterisque eorum*.

27 Kognomen *Corinthus* i *Dionysius* posebno je proširen kod robova i oslobođenika (Vidi kod G. ALFÖLDY, *Die Personennamen*, 181, 188).

cijelom Rimskom Carstvu, posebice u južnoj Italiji i Africi, a izrazito je prisutno kod robova i oslobođenika, veoma je moguće da su i (*Helvius Felix* iz Aserije i njegov sin koji nosi isti nomen i kognomen - (*Helvius Felix*, također oslobođenici /7/.²⁸ Oba, što ide u prilog iznešenoj tvrdnji, imaju dvočlanu imensku formulu. *Felix* oslobođenik je moguće i osoba (ako se ne radi o jednoj od prethodno spomenutih Helvija) koja nadgrobni spomenik podiže Helviji staroj oko 30 godina /8/.²⁹ Ako je točno da je *Felix* na ovom spomeniku također *Helvius*, što je veoma vjerojatno, oba bi bračna druga imala isti gentilicij. To bi, dakako, samo išlo u prilog pretpostavci da su oboje oslobođenici, i to iste obitelji.³⁰ Uza sve navedeno, nije isključeno da je i *Marcus Helvius Cresces* oslobođenik ili potomak oslobođenika (ne domorodac) koji se krije pod rimskom tria nomina bez filijacije.³¹

Dakle, na direktan ili indirektan način, na većem broju obrađenih natpisa potvrđene su osobe za koje se s priličnom sigurnošću može kazati da su bili oslobođenici ili njihovi bliži potomci. Takvoj tvrdnji donekle ide u prilog i analiza imenskih formula svih komemoriranih osoba. Kažem donekle, jer je kompletnu sliku moguće dobiti tek skupnim sagledavanjem svih elemenata u kontekstu natpisa, počev od relacija između komemoriranih osoba, preko uvida u imenske formule, onomastičke analize, pa na kraju i vremena u kojem je spomenik nastao. Što se tiče nomenklature osoba koje se javljaju na ovim spomenicima, zapaža se da je kod muškaraca najzastupljenija tročlana imenska formula bez filijacije (6).³² Po brojnosti zatim ide dvočlana imenska formula (4), dok se klasična rimska tria nomina s filijacijom javlja samo u tri slučaja.³³ Ženska nomenklatura izražena je isključivo s dvočlanom imenskom formulom bez filijacije (4). /vidi prilog 6./

Onomastička analiza, kako je već rečeno, može dopuniti i potkrijepiti iznešene tvrdnje. Tako, osim gentilicija *Helvius*, koji je u ovom slučaju i najbrojniji jer je i predmetom izučavanja (11), javljaju se još tri nomena. To

28 I. KAJANTO, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965., 272 (u daljnjem tekstu: *The Latin*); G. ALFÖLDY, *Die Personennamen*, 202.

29 Vidi *bilj.* 19 do 21.

30 M. A. BIRARDI, *Strati sociali a Canusium nella documentazione del CIL 9, Ricerca onomastica, Anali della Facolta di Lettere e Filosofia di Bari* (Bari, Adriatica ed.) 23, 1980., 201, 202.

31 I. KAJANTO (*The Latin*, 234) za kognomen *Cresces*, odnosno *Cresces* ili *Crescis*, drži da je posvuda veoma rasprostranjen, posebice kod robova i oslobođenika. G. ALFÖLDY (*Die Personennamen*, 181) slaže se s rezultatima Kajanta i smatra da osobe s ovim kognomenom u Dalmaciji nisu domoroci.

32 Vidi kat. br. 1. - 5.

33 Vidi kat. br. 2. 3 i 6.

su *Petronius* (3), *Arrenus* (2) i *Titienus* (1). /vidi prilog 7./ Obiteljsko ime *Petronius* inače je etrurskog podrijetla, ali je izrazito rasprostranjeno pa ga nalazimo i na Istoku. U Dalmaciji su, posebno u ranom principatu, osobe s tim imenom najvjerojatnije Italici s oslobođenima, a u Liburniji se pod tim gentilicijem možda krije i epihorsko stanovništvo.³⁴ Međutim, posebno je značajno da je u Liburniji ovaj gentilicij najzastupljeniji upravo u Zadru. S po jednim slučajem registriran je u Alvoni, Flanoni, Scardonu, Aseriji i Burnumu, a u Jaderu se javlja čak 5 osoba s tim nomenom.³⁵ Tri osobe, od tih pet, javljaju se na ovim spomenicima i u svezi su s onima iz obitelji *Helvius*. Još jedan, šesti, Zadrani *Petronius*, zabilježen je na jednom natpisu iz Herkualanuma.³⁶

Nomen *Arrenus* veoma je rijedak, a veoma rijetko je potvrđen i u Italiji. Tu je karakterističan za 9. i 11. regiju i Lacij, dok A. Carnoy ukazuje na etrursko podrijetlo tog gensa.³⁷ U provinciji Dalmaciji ovo je jedini spomenik s gentilicijem *Arrenus*. Alföldy smatra da se u zadržarskom slučaju radi o Italiku.³⁸ Ime tog Italika je donešeno u tročlanu imensku formulu s filijacijom, a uz to donešen je i tribus u kojem je on upisan - *C(aius) Arrenus C(ai) f(ilius) Maximinus Tro(mentina)*... Za drugu osobu na istom spomeniku s nomenom *Arrenus*, bez dvojbe se može tvrditi da je Gajev oslobođenik - orijentalac *Arrenus Dionysius*.³⁹

Gentilicij *Titienus* ovdje je zabilježen samo u jednoj osobi - *P(ublius) Titienus Nepos*, u Luci na Dugom otoku. To je ujedno i jedina osoba s ovim nomenom na prostoru provincije Dalmacije. Inače je obiteljsko ime *Titienus* prošireno u Italiji, a posebno u Etruriji, odakle je, po svemu sudeći,

---

34 G. ALFÖLDY, *Die Personennamen*, 108, 109; W. SCHULZE, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1904., 209 (u daljnjem tekstu: *Zur Geschichte*); A. CARNOY, *Étimologie des noms romains d'origine Etrusque*, AC 25,2 1956., 400 (u daljnjem tekstu: *Étimologie*); J. MEDINI, *Etnička struktura stanovništva antičke Liburnije u svjetlu epigrafičkih izvora*, *Materijali SADI* 15, 1976., 70 (u daljnjem tekstu: *Etnička struktura*); M. SUIĆ, *Zadar*, 173, 252; J. WILKES, *Dalmatia*, 303; B. NEDVED, *Stanovništvo*, 199-200.

35 G. ALFÖLDY, *Die Personennamen*, 108; I. FADIĆ, *Liburnski nadgrobni spomenici*, kat. br. 7.

36 CIL 16, 11.

37 G. ALFÖLDY, *Die Personennamen*, 61; W. SCHULZE, *Zur Geschichte*, 125; A. CARNOY, *Étimologie*, 389; J. WILKES, *Dalmatia*, 317; M. SUIĆ, *Zadar*, 173; J. MEDINI, *Etnička struktura*, 70; B. NEDVED, *Stanovništvo*, 177.

38 G. ALFÖLDY, *Die Personennamen*, 61.

39 On ima dvočlanu imensku formulu, grčko-orijentalni kognomen i isti nomen kao i njegov patron; Vidi i *bilj.* 27.

podrijetlom i osoba koja u Luci podiže nadgrobni spomenik svojoj ženi Helviji.⁴⁰

Helvii, Petronii, Arrenii i Titieni na ovdje obrađenim spomenicima nose u osnovi veoma rasprostranjene kognomene. U tu kategoriju se posebno može ubrojiti kognomen *Maximus* i *Maximinus* /2, 6/, te *Felix, Crescens*, odnosno *Crescis* ili *Cresces* i *Capito*.⁴¹ Ovdje ih je ukupno poznato 14, od čega se *Felix* javlja čak u tri slučaja. Ostala su *Nepos, Salinator* i *Marinus*,⁴² te orijentalna - grčka kognomina kao što su *Aphrodisius, Corinthus* i *Dionysius*.⁴³ Od ženskih imena na ovim je spomenicima zapažena *Saturnina, Ianuaria* i *Veneria*.⁴⁴ Značajno je primijetiti da osim imena koja nam izričitije govore o robovskom i oslobođeničkom podrijetlu njihovih nositelja, a tu prvenstveno spadaju *Aphrodisius, Corinthus* i *Dionysius*,⁴⁵ kao i romanizirana Afrodizija (*Veneria*) i ostala kognomina su veoma često vezana za robove, odnosno oslobođenike i njihove nasljednike. Uz to, moguće je da se pod pojedinom onomastičkom formulom, koja je izražena u tria nomina bez filijacije, krije i poneki autohtoni stanovnik - domorodac, romanizirani Liburn, koji je već do tada stekao civitet. U ovu prvu kategoriju, primjerice, spadaju *Felix* i *Cresces*, dok je *Maximus* i *Saturninus* čest i kod domorodaca.⁴⁶

***

40 G. ALFÖLDY, *Die Personennamen*, 127; W. SCHULZE, *Zur Geschichte*, 243; J. MEDINI, *Etnička struktura*, 70; B. NEDVED, *Stanovništvo*, 206.

41 G. ALFÖLDY, *Die Personennamen*, 170-171, 184, 202; I. KAJANTO, *The Latin*, 203, 235, 272; B. NEDVED, *Stanovništvo*, 219, 222.

42 G. ALFÖLDY, *Die Personennamen*, 238, 251, 286; I. KAJANTO, *The Latin*, 304, 305, 322; B. NEDVED, *Stanovništvo*, 236, 239, 247.

43 W. PAPE, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig 1884., 181, 307, 696 (u daljnjem tekstu: *Wörterbuch*); G. ALFÖLDY, *Die Personennamen*, 152, 181, 188-189; M. SUIĆ, *Orijentalni kultovi u antičkom Zadru*, *Diadora* 3, Zadar 1965., 92; ISTI, *Zadar*, 173 (u daljnjem tekstu: *Orijentalni kultovi*); B. NEDVED, *Stanovništvo*, 215, 222, 223.

44 G. ALFÖLDY, *Die Personennamen*, 220, 228, 323; I. KAJANTO, *The Latin*, 213, 214, 255; B. NEDVED, *Stanovništvo*, 247, 255.

45 Vidi *bij.* 43.

46 Vidi *bij.* 41, 44.

Datacija spomenika

Od 8 spomenika s obiteljskim imenom HELVIUS, koji su utvrđeni u Jaderu i antičkoj Liburniji, G. ALFÖLDY donosi 7 i okvirno ih datira u rani ili kasni principat.⁴⁷ Naime, 4 spomenika iz antičkog Zadra /1, 2, 3, 5/, kao i jedan votivni iz Burnuma /6/, datira u rani principat, dok dva spomenika, oba pronađena nedaleko Aserije /7, 8/, datira u kasni principat.⁴⁸ Osmi spomenik, koji potječe iz Zadra i nije donešen kod G. ALFÖDYJA, moguće je datirati u rani principat, što će pokazati daljnja analiza. Dakle, okvirno gledajući, 75% spomenika potječe iz ranog principata dok je svega 2 natpisa, odnosno 25% moguće datirati u kasni principat /vidi priloge 1 i 9/.

Sigurne elemente za precizniju dataciju pruža nam samo jedan spomenik iz Zadra /3/. Njega svome ocu podiže *Titus (H)elvius Titi filius*, centurion VII. legije.⁴⁹ Spomenik je, s obzirom da ga podiže centurion VII. legije, morao nastati prije 42. godine poslije Krista, jer je VII. legija tada postala *Claudia pia fidelis* (C. p. f.).⁵⁰ Uz navedeno, slova su klesana u veoma finoj i pravilnoj kapitali s trokutastom brazdom. Tekst je paleografski uređen na način da se ni jedna riječ ne nastavlja u sljedeći red.

Iste paleografske odlike imaju gotovo svi natpisi koji su ovdje datirani u rani principat /1, 2?, 3, 4/. Istina, što se paragrafskog uređenja tiče, na spomeniku iz Dugog otoka i iz Burnuma /5, 6/ prenose se riječi iz jednog u drugi red, ali oba su natpisa klesana u finoj kapitali s trokutastom brazdom. Daljnja zajednička odlika svih natpisa koje ovdje datiramo u rani principat /1 - 6/, odnosno od samog početka I. st. /3/ do početka II. st. poslije Krista /1, 2, 4, 5, 6/, je i ta što ni jedan natpis u svom tekstu ne sadrži ligature, ni one dvoslovne, a pogotovo ne višeslovne. Uz to, posvetna formula *D(is) M(ani-bus)*, naravno na onim natpisima sepulkralne namjene, nije zabilježena ni na jednom spomeniku. Svi ovi elementi, kao i neke uobičajene kratice za I. st., daju dovoljno argumenata za dataciju 6 spomenika s gentilnim imenom HELVIUS u spomenuto razdoblje.

---

47 G. ALFÖLDY, *Die Personennamen*, 89.

48 *Ibid.*

49 CIL 3, 2914.

50 Nakon što je ugušena pobuna vojske koju je pokrenuo *Lucius Arruntius Scribonianus*, 42. god. pos. Krista, 11. i 7. legija su dobile naslov *Claudia pia fidelis* (Klaudijevska odana i vjerna), jer je većina vojnih zapovjednika i vojnika ostala vjerna caru Klaudiju.

Preostala dva natpisa, oba iz Aserije, neznatno su drugačijih paleografskih odlika od spomenutih natpisa. Slova su nešto plića i nepravilnija, a tekstovi su paragrafski uređeni na način da se dio pojedinih riječi prenosi u sljedeći red. Uz to, oba natpisa, s obzirom da su nadgrobnog karaktera, imaju posvetnu formulu *D(is) M(anibus)*. I neki oblici sheme i formule također sugeriraju kasniji nastanak ova dva spomenika od prethodno donešenih. Tako na primjer izraz *in memoriam fecit*, kao i završna formula *b(ene) m(erenti)* na spomeniku iz Aserije (Buković) /7/ ukazuju na nešto mlađi nastanak, kao što na mlađi nastanak drugoga spomenika upućuje i izraz *quae vixit annos*. Međutim, mada sve činjenice idu u prilog tome da su ova dva spomenika kronološki mlađa, sklon sam mišljenju da su oni nastali nedugo nakon ostalih koji su ovdje obrađeni. Vrijeme njihovog nastanka je najvjerojatnije druga polovina II. ili sam početak III. st. poslije Krista.

***

Zaključna razmatranja

Na kraju se može zaključiti da je obiteljsko ime *Helvius*, koje je i predmetom izučavanja i ovom radu, zaista svugdje prošireno, ali je u sjevernoj Italiji i južnoj Galiji izrazito prisutno.⁵¹ U provinciji Dalmaciji se, kako je već rečeno, izvan antičke Liburnije slabo susreće, posebno u ranom principatu.⁵² Međutim, na prostoru antičke Liburnije ustanovljeno je čak 8 spomenika koji donose ovo obiteljsko ime. Pet ih je iz Jadera, jedan iz Burnuma i Iva iz Aserije. Na tim spomenicima je ukupno registrirano 17 osoba. Od tog broja 11 ih je s gentilicijem *HELVIUS* /vidi prilog 1, 7, 8/.

Analiza spola kod komemoriranih osoba pokazala je da je znatno veća prisutnost muškaraca /13 : 4; vidi prilog 2/, a brojčana premoć muških osoba posebno je izražena u svojstvu dedikanta /7 : 1; vidi prilog 3/. Muškarac kao pokojnik nešto je prisutniji od žene /6 : 4/. Sagledavajući rodbinske relacije između dedikanta i pokojnika primijećeno je da ne postoji srodstvo iz šire obitelji (*«extended family»*), kao ni *«siblings»* srodstvo. Registrirano je samo rodstvo iz uže obitelji (*«nuclear family»*), najčešće ono linearno - *vir/uxori*

---

1 G. ALFÖLDY, *Die Personennamen*, 89; J. WILKES, *Dalmatia*, 209; M. SUIĆ, *Zadar*, 172; J. MEDINI, *Etnička struktura*, 70; B. NEDVED, *Stanovništvo*, 190.

2 Vidi prilog 1.

(3) i *uxor/viri* (1), ali i silazna linija srodstva i to *filius/patri* (2) /vidi prilog 4/. Od ostalih relacije kod komemoriranih osoba sreću se - *se viva fecit sibi et...., suis libertis, libertabusque, posterisque eorum...*, te - *testamento fieri iussit arbitratus et cura...* /vidi prilog 5/.

Iznoseći rezultate onomastičke analize potrebno je prije svega istaknuti da je, od imenskih formula na ovim natpisima, najčešće u upotrebi tria nomina bez filijacije (6), zatim je dvočlana imenska formula (4), te dvočlana imenska formula žena, ali bez filijacije (4). S najmanje slučajeva susreće se tria nomina s filijacijom (3) /vidi prilog 6/. Dakle, ovakva neujednačenost onomastičke formule kod komemoriranih osoba dokaz je nepostojanosti čvrstog onomastičkog sustava u nomenklaturi. Takvo stanje sugerira prisutnost neitalskog življa, a to je pokazala i analiza gentilnih imena i kognomena.

Naime, na svih 8 spomenika, ili kod svih 17 osoba, javljaju se svega 4 obiteljska imena. To su *Helvius* (11), *Petronius* (3),⁵³ *Arrenus* (2)⁵⁴ i *Titienus* (1)⁵⁵ /vidi prilog 7/. Naravno, gotovo 2/3 gentilnih imena predstavljaju *Helvii*, jer su i predmetom izučavanja u ovom radu /vidi prilog 1 i 7/. Oni su, kako nam to natpisi na spomenicima kazuju, u »nekakvim« odnosima s članovima obitelji iz roda Petronijevih, Arenijevih i Titijenovih. Od tri Helvije koje nalazimo na ovim natpisima, jedna (možda oslobođenica orijentalnog podrijetla) bila je udata za Petronija.⁵⁶ Druga, *Helvia Saturnina*, bila je udata za Titijena, a treća vjerojatno za čovjeka s istim gentilicijem - Helvijem (moguće također oslobođenica).⁵⁷ Od 8 muških osoba s obiteljskim imenom *Helvius*, jedan je orijentalac oslobođenik edila Gaja Arena Maksima, dva su Italika koji obnašaju službu III vira (u Altinumu ili Jaderu) i centuriona VII. legije, a jedan je *Marcus Helvius Cresces* (moguće također oslobođenik),⁵⁸ oženjen za Petroniju Januariju. Gaju Helvijeu Maksiminu, koji podiže žrtvenik Jupiteru, nije moguće odrediti domicil, ali se može kazati da je obnašao neku vojničku službu.⁵⁹ Otac i sin, oba s istim imenima - *Helvius*

---

53 Na spomeniku s kat. br. 1, jedan je *Petronius* preuzeo gentilno ime od svoga patrona, a na spomeniku s kat. br. 4 je ženska osoba *Petronia Ianuaria*.

54 Na spomeniku s kat. br. 2 jedan je *Arrenus* oslobođenik i preuzeo je gentilicij od svoga patrona.

55 Ovo je jedini spomen gentilicija TITIENUS u Dalmaciji.

56 M. SUIĆ, Zadar, 175, smatra da je na ovom natpisu grčko-helenističko ime od grčkog božanstva Aphrodite i da se radi o istinskom prevodu tog imena - *Veneria*.

57 Vidi *bilj.* 20.

58 Kognomen *Cresces* javlja se i kod robova i kod oslobođenika; Vidi *bilj.* 31.

59 Vidi *bilj.* 24.

Felix, po svemu sudeći su oslobođenici, kao što je oslobođenik i (*Helvius* ?) *Felix*, muž tridesetogodišnje Helvije Se...⁶⁰

Iz prethodne obrade spomenika nadalje proizlazi da su se prve osobe iz ovog italskog gensa plebejskoga podrijetla, pojavile na tlu antičkog Zadra i Liburnije na samom početku I. st. poslije Krista, a moguće čak i krajem I. st. prije Krista.⁶¹ Kako nam to potvrđuju i natpisi iz Zadra, ti prvi Italici *Helvii* u Liburniji i antičkom Jaderu očito su bili imućni i ugledni građani koji su, između ostalog, vjerojatno obnašali civilne i vojne funkcije. Tako je u ovom primjeru *Titus Helvius Marinus* (moguće rodom iz Altinuma) u Altinumu ili u Jaderu obnašao službu III vira, a njegov sin *Titus Helvius Salinator* bio je centurion VII. legije (3). Međutim, kod natpisa koji su ovdje obrađeni, uočljiva je i velika prisutnost oslobođenika orijentalaca. Osim Arena Dionizija tu su i osobe s gentilicijem *Helvius*. Uz dva ili tri Feliksa 97, 8?),⁶² te oslobođenika orijentalca Korintusa, nije isključeno da je Helvija Venerija libertinka orijentalca,⁶³ a moguće i Helvija Se...⁶⁴ Druga imena ne pružaju dovoljno elemenata da bi se moglo ustvrditi podrijetlo i društveni status osoba koje ih nose. Njihova imena su uglavnom donešena u tročlanoj imenskoj formuli, ali bez filijacije i tribusa, odnosno bez domicila. Moguće je da se pod takvim imenima, kao što su na primjer *Marcus Helvius Cresces*, *Caius Helvius Maximinus* ili *Helvia Saturnina* krije još neki oslobođenik ili njegov nasljednik ili pripadnik autohtonog liburnskog stanovništva koji je već prije stekao civitet. Možda se u takvim slučajevima radi o nekom došljaku iz sjeverne Italije ili iz nekog drugog područja Rimskog Carstva. Sve u svemu, ovdje treba posebno upozoriti na to da je epigrafičko onomastička obrada spomenika s obiteljskim imenom HELVIUS dala dovoljno elemenata za tvrdnju da se na tim natpisima nalaze brojna grčko-orijentalna kognomina.⁶⁵ Naravno, to potkrepljuje dosadašnje spoznaje o tome da su mnogi stanovnici

60 Oba imaju dvočlanu imensku formulu, a doime FELIX veoma je često kod oslobođenika (G. ALFÖLDY, *Die Personennamen*, 202; I. KAJANTO, *The Latin*, 272); U slučaju *Helvije Se...* i njenog muža Helvija (?) Feliksa, vidi *bilj.* 19-21 i 30.

61 Logično je pretpostaviti da je *Titus (H)elvius Marino*, rodom iz Altinuma?, barem neko vrijeme boravio u Zadru (gdje je vršio i službu III vira?), prije nego li mu je podignut nadgrobni spomenik (*terminus post quem non* je 42. god. pos. Krista); Vidi *bilj.* 12.

62 Vidi *bilj.* 60.

63 Vidi *bilj.* 56.

64 Vidi *bilj.* 60.

65 To su *Publius Helvius Corinthus*, *Helvius Felix* s dvije sigurne osobe, *Helvia Se...*, *Quintus Petronius Aphrodisius*, *Arrenus Dionysius*, a moguće i *Helvia Veneria*.

Jadera u ranom principatu bili grčko-orijentalnog podrijetla, na što je već upozorio i M. Suić.⁶⁶ Gentilna imena *Arrenus*, *Petronius* i *Titienus*, nositelji kojih su na ovim spomenicima u bilo kakvoj svezi s Helvijima, upućuju na jednu zanimljivu činjenicu. Naime, može se konstatirati da su sva ta obiteljska imena (po W. Schulzeu i A. Carnoyu) etrurskoga podrijetla,⁶⁷ ili su osobito prisutna u Etruriji.⁶⁸

Na kraju je još jednom moguće zaključiti da su *Helvii* u provinciji Dalmaciji brojni na prostoru antičke Liburnije. Osim u Burnumu i Aseriji (3), posebno su zastupljeni u glavnom liburnskom središtu - antičkom Jaderu. Tu su, direktno ili indirektno, sami ili putem onih koji su preuzeli njihovo obiteljsko ime, u srcu Liburnije ostavili tragove svojega postojanja i prisutnosti u životu toga antičkoga grada i njegove okolice. Oni su tu zasnivali svoje veze i obitelji s Petronijima, Arenijima i Titienima, a vjerojatno i drugim nama u ovom trenutku nepoznatim obiteljima, od samog početka I. st. poslije Krista (a moguće i nešto prije). Njihova se aktivnost na ovim prostorima, kroz ove spomenike, očituje posebno u I. i početku II. st. Međutim, dva natpisa iz Bukovića nedaleko Aserije (Podgrađe kod Benkovca) svjedoče da se ovo obiteljsko ime, pa makar i kroz oslobođenike, na području Liburnije nije izgubilo ni u kasnom principatu, na kraju II. ili na početku III. st. poslije Krista.

KATALOG

RANI PRINCIPAT

1.

ZADAR - *Iader* (Pronađen pokraj ulaza u Crkvu sv. Donata /?/; Pohranjen u Arheološkom muzeju u Zadru /st. inv. br. 14, N21/.

Dvojni spomenik - a) liburnski nadgrobni spomenik - liburnski cipus i b) Nadgrobna stela (v = 211 cm, sač. š = 33 cm, deb = 60 cm).

---

66 M. SUIĆ, Zadar, 173, i *bilj.* 98.

67 W. SCHULZE, Zur Geschichte, 125, 209; A. CARNOY, Etymologie, 389, 400.

68 W. SCHULZE, Zur Geschichte, 243, smatra da je gentilicij TITIENUS posebno rasprostranjen u Etruriji.

a) Nedovršeno tijelo liburnskog cipusa koji je sa svojim stražnjim dijelom ostao vezan za nadgrobnu stelu ($v = 211$ cm). Nedostaje mu oko 1/2 lijeve strane zajedno s 1/2 natpisnog polja. Na bazi spomenika vidljivi su ostaci jednostruke profilacije baze ($v = 3,5$ cm). Na gornjem dijelu tijela također je izrađena dvostruka profilacija ($v = 3,5$ cm), a profilacija na bazi kalote znatno je oštećena. Nezavršena kalota nije pokrivena skvamama, a jednako tako nije izrađen ni završni ukras kalote, tzv. šišarke. Atektualno natpisno polje ($v = 29$ cm, sač. š = 25 cm) omeđeno je sa sve četiri strane dvostrukom profilacijom ($v = 3,5$ cm). Lijeva profilacija natpisnog polja nedostaje.

b) Nadgrobna stela kojoj danas nije sačuvana desna polovina ($v = 211$ cm), sač. š = 43 cm, deb. = 15 cm). Iznad natpisnog polja koje je omeđeno dvostrukom profilacijom ($v = 4$ cm), nalazi se zabat sa znatno oštećenim akroterijem. Na natpisnom polju, od kojeg je danas vidljiva samo lijeva strana ($v = 69$ cm, sač. š = 33 cm) donešen je tekst u osam redova. Visina slova prvog reda je 5 cm, drugog 4,5, trećeg i četvrtog 3,6, petog i šestog 3, sedmog 2,5 i osmog 2 cm. Slova su pravilna i fino klesana trokutastom brazdom. Potpuni natpis glasi:

**HELVIA VENERIA
V F SIBI ET
Q PETRONIO CAPITONI
VIRO SVO ET
Q PETRONIO APHRODISIO
ET SVIS LIBERTIS
LIBERTABVSQ POSTERISQ
EORVM**

Helvia Veneria / v(iva) f(ecit) sibi et / Q(uinto) Petronio Capioni / viro suo et / Q(uinto) Petronio Aphrodisio / et suis libertis / libertabusq(ue) posterisq(ue) / eorum.

Tekst danas nije sačuvan od riječi HELVIA u prvom redu, SIBI u drugom, preko A u trećem, iza U u četvrtom, A u petom, LI u šestom i iza PO u sedmom redu teksta.

2.

ZADAR - *Iader* (nije sačuvan)
CIL 3, 2919 (9986)

**C ARRENVS C F
TRO MAXIMVS AED
HONORAT AB ORDINE
IADESIN IIIOCO LIB IN FVN
STATVA PEDESTRI T F I
ARBITRATV ET CVRA P HELVI
CORINTHI ET ARREN DIONYSI**

C(aius) Arrenus C(ai) f(ilius) / Tro(mentina) Maximus aed(ilis), /
honorat(us) ab ordine Iades(t)in(o) IIIoco lib(is) in fun(us) / statua pedestri,
t(estamento) f(ieri) i(ussit) / arbitratus et cura P(ublio) Helvi(o) / Corinthi et
Arren Dionysi.

3.

ZADAR - *Iader* (U korpusu latinskih natpisa donešeno je da je nađen: *in aede
S. Michaelis super saxo sepulcri.*)
CIL 3, 2914

**T ELVIO SCA MARINO
IIII VIR ALTINI
T ELVIVS T F SALINATOR
⊃ LEG VII PATRI
IN FRONTE P XXX IN AGRO XXX
H M H N S**

T(ito) Elvio Sca(ptia) Marino / IIII vir Altini / T(itus) Elvius T(iti)
f(ilius) Salinator / ⊃ leg(ionis) VII patri, / in fronte p(edes) XXX, in agro
p(edes) XXX / h(ic) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur).

4.

ZADAR - *Iader* (Smješten u Arheološkom muzeju u Zadru; inv. br. 264).

Manji nadgrobni spomenik u obliku četvrtaste kamene ploče ($v = 30$ cm, $\text{š} = 24$ cm, $d = 13,5$ cm). Natpisno polje je omeđeno jednostavnom profilacijom od dvije paralelno uklesane brazde ($\text{š} = 0,7$ cm). Desna strana natpisnog polja i teksta je otučena (sač. $v = 23$ cm, sač. $\text{š} = 18$ cm). Natpis je donešen u pet redova teksta. Visina slova prvog reda je 2,3 cm, drugog, trećeg i četvrtog 2, a petog reda 2,5 cm. Slova su dosta pravilna i fino klesana. Tekst glasi:

**PETRO////
IANVARI//
M HELVIV/
CRESCES
VIR HEIUS sic.**

Petro[niae] / Ianvari[ae] / M(arcus) Helviu[s] / Cresces / vir eius.

Slovo I je longa u svim redovima, a iza M u trećem redu je trokutasta distinkcija.

5.

DUGI OTOK - Luka (Smješten u Arheološkom muzeju u Zadru)
CIL 3, 3112

Nadgrobni spomenik cilindričnog oblika s konusnim udubljenjem na gornjem dijelu. Spomenik se doimlje kao kombinacija urne i liburnskog cipusa. Promjer spomenika u gornjem dijelu je 36, a u donjem 46 cm. Promjer konusnog udubljenja na vrhu spomenika je 35 cm, a dubina mu je 15 cm. Na donjem i gornjem dijelu cilindričnog tijela je dvostruka profilacija ($v = 7$ i 4 cm), a iznad gornje profilacije je i jednostruka »traka« ($v = 3,5$ cm). Završni dio, poklopac ili kalota nije sačuvana, a na dnu spomenika, dijametralno su postavljena dva utora za plombu, odnosno za učvršćenje spomenika za bazu. Natpis, koji je donešen u tri reda teksta, nije omeđen sa sve četiri strane. On teče uokolo cilindričnog tijela između gornje i donje profilacije. Slova su

pravilna i fino klesana trokutastom brazdom. Visina slova prvog reda je 4,3 cm, drugog 3, a trećeg 3,4 cm. Natpis glasi:

**HELVIAE SATVR
NINAE CONIVGI
P TITIENVS NEPOS**

Helviae Satur/ninae coniugi / P(ublius) Titienus nepos.

Slovo L u prvom redu ima blago naznačene još dvije horizontalne haste pa se doimlje kao E. Radi se očito o grešci klesara.

6.

KISTANJE - *Burnum* (Pronađen na forumu u Burnumu; Smještaj nepoznat)
CIL 3, 2821

**C HELVIVS
MAXIMI
NVS IOVI O
PTIMO EX VIS
O ARAM POSUIT**

C(aius) Helvius / Maximi/nus Iovi O/ptimo ex vis/o aram posuit.

KASNI PRINCIPAT

7.

BUKOVIC - nedaleko antičke Aserije /Podgrađe kod Benkovca/ (Pohranjen u Arheološkom muzeju u Zadru; st. inv. br. 209, 967; inv. br. 119).
ILJug 865

Manja nadgrobna stela četvrtastog oblika ($v = 37$ cm, $\text{š} = 32$ cm, $d = 10$ cm) sa zabatom i natpisnim poljem. Oštećen joj je donji desni ugao. I zabat i natpisno polje omeđeni su veoma jednostavnom profilacijom koja je načinjena s dvije paralelno isklesane brazde (oko 2 cm). Natpis je donešen u

šest redova teksta. Slova su nepravilna, a visina im iznosi oko 3 cm. Natpis glasi:

**D M
ELVIO FELICI
ELVIS FELIX
IN MEMOR
IAM PATRI F
ECIT PATRI M B sic.**

D(is) M(anibus) / (H)elvio Felici / (H)elvi(u)s Felix / in memor/iam patri f/ecit b(ene) m(erenti).

Slova A, a posebno M i N imaju naglašene i produžene kose haste. Posvetna formula DM donešena je u zabatu spomenika.

8.

BUKOVIĆ - nedaleko antičke Aserije /Podgrađe kod Benkovca/ (Ugrađena je u balaturu jedne stare kuće u Bukoviću kod Benkovca).
CIL 3, 9945;

**D M
HEL SF///
TI QVAE V
AN P M XXX ///
FELIX MARIT///
ENTISSIMV////**

D(is) M(anibus) / Hel(viae) Sf[...] (?) / ti quae v(ixit) / an(nos) p(lus) m(inus) XXX [...] / Felix marit(us) [pi] / entissimu[s] / pos(uit)/.

U drugom redu umjesto F vjerojatnije je slovo E, mada je u CIL-u donešeno kao F.

INDEX EPIGRAPHICUS

Nomina virorum et mulierum

- Arrenus Dionysius (2)
- C. Arrenus C. f. Maximus (2)
- Hel(via) Sf.... (8)
- Helvia Veneria (1)
- Helvia Saturnina (5)
- (H)elvius Felix (7)
- (H)elvi(u)s Felix (7)
- [Helvius] Felix ?/ (8)
- C. Helvius Maximinus (6)
- M. Helvius Cresces (4)
- P. Helvius Corinthus (2)
- T. (H)elvius Marinus (3)
- T. (H)elvius T. f. Salinator (3)
- Petronia Januaria (4)
- Q. Petronius Aphrodisio (1)
- Q. Petronius Capito (1)
- P. Titienus Nepos (5)

Cognomina virorum et mulierum

Aphrodisius (1)	Maximinus (6)
Capito (1)	Maximus (2)
Corinthus (2)	Nepos (5)
Cresces (4)	Salinator (3)
Dionysius (2)	Saturnina (5)
Felix (7, 7, 8?)	Sf.... ? (8)

Ianuarina (4)

Veneria (1)

Marinus (3)

Res militaris

centurio leg. VII (3)

Dii Deaque dedicationes

Iovi Optimo (6)

Tribus

Tro(mentina) (2)

Sca(ptia) (3)

Honores publici et municipales

aed(ilis) honoratus ab ordine (2)

III vir (3)

Sepulcralia

a) parentelae et formulae laudationis coniugi (5)

in memoriam patri fecit (7)

maritusI pientissimuIs pos(uit)I patri (3)

vir heius (4)

viro suo (1)

b) mensurae

in fronte p(edes) XXX, in agro p(edes) XXX (3)

c) anni, menses, dies

an(norum) p(lus) m(inus) XXX (7)

d) caetera

in memoriam (7)

[pi]entissimu[s pos(uit)] (8)

suis libertis libertabusq(ue) posterisq(ue) eorum (1)

v(iva) f(ectir) sibi et ... (1)

Litterae singulares

b(ene m(erenti) (7)

D(is) M(anibus) (7, 8)

h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur) (3)

t(estamento) f(ieri) i(ussit) (2)

Varia

ex viso aram posuit (6)

honoratus ab ordine Iadestino (2)

(l)oco lib(is) in fun(us) starua pedestri (2)

Monumentorum formae

arae votivae (6)

Cippi quadrati (2?)

Stelae titulique sepulcrales (3?, 4, 7, 8)

stelae tilulique sepulcrales / cippi liburnici (1)

urnae cinerariae / cippi liburnici (5)

HELVII U LIBURNIJI I DALMACIJI (prikaz rasprostranjenosti i kronološki prikaz)			
Liburnija	rani principat	kasni principat	ukupno
IADER (i Luka)	5	0	5
BURNUM	1	0	1
ASSERIA	0	2	2
ukupno	6	2	8
Dalmacija bez Liburnije			
SALONA (i Kaštel-Sučurac)	1	3	4
TILURIUM	1	0	1
ukupno	2	3	5
Solinjanin Helvius izvan Dalmacije			
HERCULANEUM	1	0	1
ukupno	1	0	1

Prilog 1.

PRISUTNOST ŽENA I MUŠKARACA									
br. kataloga	1	2	3	4	5	6	7	8	ukupno
žene	1	0	0	1	1	0	0	1	4
muškarci	2	3	2	1	1	1	2	1	13
ukupno	3	3	2	2	2	1	2	2	17

Prilog 2.

SPOL DEDIKANTA I POKOJNIKA									
br. kataloga	1	2	3	4	5	6	7	8	ukupno
ded. žena	1	/	/	/	/	0	/	/	1
ded. muškarac	/	1	1	1	1	1	1	1	7
pok. žena	1	/	/	1	1	0	/	1	4
pok. muškarac	2	2	1	/	/	0	1	/	6
ukupno osoba	4	3	2	2	2	1	2	2	18

Prilog 3.

RODBINSKI ODNOSI - relacija dedikant/pokojnik

br. kataloga	1	2	3	4	5	6	7	8	ukupno
žena-mužu	*	0	0	0	0	0	0	0	1
muž-ženi	0	0	0	*	*	0	0	*	3
sin-ocu	0	0	*	0	0	0	*	0	2
ukupno	1	0	1	1	1	0	1	1	6

Prilog 4.

OSTALE RELACIJE KOD KOMEMORIRANIH OSOBA

br. kataloga	1	2	3	4	5	6	7	8	ukupno
suis libertis libertabusque posterisque	*	0	0	0	0	/	0	0	1
t. f. i. arbitratus et cura	0	*	0	0	0	/	0	0	1
se viva fecit sibi et	*	0	0	0	0	0	0	0	1
ukupno	2	1	0	0	0	/	0	0	3

Prilog 5.

IMENSKE FORMULE									
br. kataloga	1	2	3	4	5	6	7	8	ukupno
tria nomina s filijacijom	0	1	1	0	0	1	0	0	3
tria nomina bez filijacije	2	1	1	1	1	0	0	0	6
dvočlana imenska formula	0	1	0	0	0	0	2	1	4
dvočlana imenska formula žena bez filijacije	1	0	0	1	1	0	0	1	4
ukupno osoba	3	3	2	2	2	1	2	2	17

Prilog 6.

PRISUTNOST OBITELJSKIH IMENA									
br. kataloga	1	2	3	4	5	6	7	8	ukupno
HELVII	1	1	2	1	1	1	2	2?	11
PETRONII	2	0	0	1	0	0	0	0	3
ARRENII	0	2	0	0	0	0	0	0	2
TITIENII	0	0	0	0	1	0	0	0	1
ukupno osoba	3	3	2	2	2	1	2	2?	17

Prilog 7.

HELVII - viri et mulieres									
br. kataloga	1	2	3	4	5	6	7	8	ukupno
HELVIA	1	0	0	0	1	0	0	1	3
HELVIUS	0	1	2	1	0	1	2	1?	8
ukupno	1	1	2	1	1	1	2	2?	17

Prilog 8.

KRONOLOŠKI PRIKAZ GENSA HELVIUS NA PROSTORU LIBURNIJE									
br. kataloga	1	2	3	4	5	6	7	8	ukupno
kasni principat							*	*	2
rani principat	*	*	*	*	*	*			6
									8

Prilog 9.

Ivo Fadić: I HELVIUS A JADER E IN LIBURNIA

Riassunto

Il nome di famiglia *Helvius*, che è l'argomento di studio in questo trattato, è veramente esteso dappertutto, ma è particolarmente presente nell'Italia settentrionale e nella Gallia meridionale. Si incontra raramente nella provincia di Dalmazia, in particolare nel periodo del primo principato, mentre nello spazio dell'antica Liburnia sono stati individuati ben 8 monumenti che portano questo nome di famiglia (5 da Jader, 1 da Burnum, 2 da Asseria). In totale su questi monumenti sono registrate 17 persone, di cui 11 con il gentilizio HELVIUS /vedi allegati 1, 7, 8/. Gli altri nomi di famiglia sono *Arrenus*, *Petronius* e *Titienus*.

L'analisi del sesso delle persone commemorate su i sudetti monumenti ha mostrato una maggior presenza di uomini /13:4 ; vedi allegato 2/ e la prevalenza numerica delle persone di sesso maschile è particolarmente espressa in qualità di dedicanti /7:1 ; vedi allegato 3/. L'uomo come defunto è alquanto più presente delle donne /6:4/. Osservando i rapporti famigliari fra i dedicanti e i defunti si può notare che non esiste la parentela della famiglia estesa («*extended family*»), come neanche la parentela «*siblings*». E registrata solo la parentela della famiglia più stretta («*nuclear family*»), specialmente quella lineare - *vir/uxori* (3) e *uxor/viri* (1), però anche la linea parentale discendente come *filii patri* (2) /vedi allegato 4/. Fra le altre relazioni delle persone commemorate si incontrano - *se viva fecit sibi et... suis libertis, libertabusque, posterisque eorum...*, inoltre - *testamento fieri iussit arbitratu et cura...* /vedi allegato 5/.

Esponendo i risultati dell'analisi onomastica è soprattutto necessario indicare che fra le formule nominali su queste iscrizioni è maggiormente usata la *tria nomina* senza filiazione (6), poi la formula binomica (4) e la formula binomica femminile, ma senza filiazione (4). Nel minor numero dei casi si incontra la *tria nomina* con filiazione (3) /vedi allegato 6/. L'assenza della uniformità nella formula onomastica delle persone commemorate dimostra quindi l'inconferma di un sistema onomastico stabile nella nomenclatura. Una situazione del genere indica la presenza minore delle genti non italiche e lo dimostra anche l'analisi dei nomi gentilizi e dei *cognomen*.

Infatti, su tutti 8 i monumenti e fra tutte le 17 persone, si incontrano soltanto quattro nomi di famiglia. Questi sono i *Helvius* (11), *Petronius* (3), *Arrenus* (2) e *Titienus* (1) /vedi allegato 7/. Naturalmente, quasi due terzi dei nomi gentilizi rappresentano i *Helvius* /vedi allegati 1 e 7/. Loro sono, come c'è lo indicano le iscrizioni sui monumenti, in un «qualche» rapporto con i membri delle famiglie dei Petroni, Arreni e Titieni. Delle tre donne *Helvius*, che incontriamo su queste iscrizioni, una (forse libertina di origine orientale) era maritata con un Petronio. La seconda, *Helvia Saturnina*, era sposata con un Titieno e la terza probabilmente ad un uomo dello stesso gentilizio - *Helvius* (probabilmente anche lei libertina). Fra le 8 persone maschili con il nome di famiglia *Helvius*, uno è di origine orientale, libertino dell'edile Caio Arreno Massimo, due di loro sono italici e hanno svolto gli incarichi di *III vir* e di centurione della VII legione, e uno è *Marcus Helvius Cresces* (anche lui probabilmente libertino) sposato con una certa *Petronia Ianuaria*. È impossibile determinare il domicilio di Caio Helvio Massimo che ha eretto un'ara a Giove, ma si può supporre che ha svolto un certo incarico militare. Padre e figlio, entrambi con gli stessi nomi - *<H>elvius Felix*, sono a giudicare da tutto libertini ed è libertino anche (*Helvius ? Felix*, marito della trentenne *Helvia Se...*

Dalla precedente elaborazione dei monumenti deriva che le prime persone di questa gens italica di origine plebea sono apparse nell'antica Zadar e in Liburnia all'inizio del I secolo dopo Cristo, può darsi già alla fine del I secolo avanti Cristo. Come ce lo confermano le iscrizioni da Zadar, questi primi Italici *Helvius* in Liburnia e nell'antico Jader erano evidentemente cittadini benestanti e distinti che fra altro probabilmente svolgevano mansioni civili e militari. Così nell'esempio di *Titus Helvius Marinus* (probabilmente originario da Altinum) che ad Altinum o a Jader ha svolto l'incarico di *III vir* (vedi nota 12), mentre suo figlio *Titus Helvius Sabinator* era centurione della VII legione (3). Dalle iscrizioni qui elaborate è evidente però anche una notevole presenza dei libertini orientali. Oltre a Arreno Dionisio ci

sono fra loro anche persone con il gentilizio *Helvius*. Accanto a due o tre *Felix* (7, 8 ?) e il libertino orientale *Corinthus*, non è da escludere che *Helvia Veneria* era libertina orientale e probabilmente anche *Helvia* Se... Gli altri nomi non offrono elementi sufficienti per individuare l'origine e lo stato sociale delle persone che li portano. I loro nomi sono in genere riportati nella formula *tria nomina*, però senza filiazione e tribù, cioè senza domicilio. Si può supporre che sotto tali nomi, come per esempio *Marcus Helvius Cresces*, *Caius Helvius Maximinus* o *Helvia Saturnina*, si nasconde un qualche altro libertino o un suo erede o un membro del popolo autoctono liburnico che in precedenza abbia conquistato lo stato civile. Forse in questi casi si tratta di qualche nuovo venuto dall' nord Italia o da qualche altra parte dell' Impero Romano. Tutto considerato, qui bisogna particolarmente richiamare l'attenzione sull' analisi epigrafico-onomastica dei monumenti con il nome di famiglia HELVIUS che ha dato elementi sufficienti per affermare che su queste iscrizioni si trovano numerosi *cognomina* di origine greco-orientale. Ovviamente, ciò rinforza le cognizioni finora conseguite sul fatto che molti cittadini di Jader nel primo principato erano di origine greco-orientale. Al contrario i nomi gentilizi *Arrenus*, *Petronius* e *Titienus*, i cui portatori su questi monumenti sono in qualsiasi rapporto con i *Helvius*, ci indirizzano a un fatto molto interessante. Si può in effetti constatare che questi nomi di famiglia (secondo W. Schulze e A. Carnoy) sono di origine etrusca o sono maggiormente presenti in Etruria.

In fine ancora una volta si può concludere che i *Helvii* nella provincia di Dalmazia sono particolarmente numerosi sul territorio dell' antica Liburnia. Oltre a Burnum e ad Asseria (3), sono particolarmente presenti nel maggior centro liburnico - nell' antico Jader. Qui, direttamente o indirettamente, da soli o tramite coloro che hanno preso il loro nome di famiglia, nel cuore della Liburnia hanno lasciato tracce della loro esistenza e presenza nella vita di quest' antica città e dei suoi dintorni. Istituivano i loro rapporti e le loro famiglie con i Petroni, gli Arreni e i Titieni, ma probabilmente anche con altre a noi in questo momento sconosciute famiglie dal primo inizio del I secolo dopo Cristo (eventualmente anche prima). La loro attività in questi territori, attraverso questi monumenti, si manifesta particolarmente nel I e all' inizio del 2 secolo. Frattanto, due iscrizioni da Buković vicino ad Asseria (Podgrade vicino a Benkovac) testimoniano che questo nome di famiglia, anche se solo per via dei libertini, non si è perso in Liburnia neanche nel tardo principato, alla fine del 2 e all' inizio del 3 secolo dopo Cristo.

Prev. K. Giunio

Ivo Fadić: HELVII IN ANCIENT IADER AND IN LIBURNIA

Summary

Family name *Helvius* is being spread over entire Roman empire, but in Northern Italy and Southern Gaul it is significantly presented. In early principat unlike other part of Roman province of Dalmatia, it is particularly presented in Liburnia, i. e. in ancient Zadar - Jader. That's why this paper deals, through epigraphic-onomastic analyse, with 8 monuments from the area of Liburnia, bearing that gentilicium (5 from Jader). From that number 6 epitaphs come from early principat (Jader and Burnum), and two from late principat (Asseria - Podgrade near Benkovac). On those epitaphs, having the names of 17 persons with 4 family names (11 *Helvius*, 3 *Petronius*, 2 *Arrenus* and 1 *Titienus*), both analyses, of sex and that of relations, among commemorative persons have been done. While dealing with gentilicia, *cognomina* and *nomina* formulas, ethnic and social structure of deceased persons and dedicants have been established.